

Türkmen Halısından Yansıyanlar¹

Youssef AZEMOUN
Doç.Dr. Emekli Akademisyen
yusufguzin@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5207-9046

Öz

Batı'da Türkmen halısına karşı gittikçe artan ilgiye rağmen bu halının ancak sanatsal ve teknik özellikleri araştırma konusu olmuştur. Bu makale Türkmen halısının bazı özelliklerini dilbilimsel açıdan ele alıyor. Yazıda uzun zamandır tartışma konusu olan *halı* sözcüğünün nasıl türediği açıklanıyor. Öte yandan Türkmen halısının en önemli desenine *göl* denir. Bu desen Şamanizm'in *yir sub* kültü ile ilgilidir. İran'da, Türkmen Sahra'da bulunan karpuz biçimli mezar taşlarının üzerinde görülen alfabeyi andıran semboller bulunmaktadır. Bunlar Türkmen halısında görülen motiflere benzerler. Yazıda halının en eski adının Türklerin en eski müzik aleti olan *kopuzdan* türediği açıklanıyor.

Anahtar Kelimeler: Halı, göl, Şamanizm, motif, müzik

Reflections From Turkmen Carpets

Abstract

Despite an ever-increasing interest in Turkmen carpets in the West, most studies are about the aesthetic and technical aspects of the carpets. This article looks at these carpets from a linguistic point of view. The article deals with the etymology of the word *halı* meaning 'carpet'. The most important pattern of the Turkmen carpets is called *göl* meaning 'lake' which is related to the *yir sub* 'earth and water' cult of Shamanism. In Iran, there were watermelon-shaped tombstones with symbols on them. These symbols are similar to some of the patterns on the carpets. This article proves that the name of the carpet in the oldest Turkic texts had derived from the word *kopuz*, the oldest Turkic musical instrument.

Key Words: Carpet, göl, Shamanism, pattern, music

¹ Bu çalışma, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi'nin 2018 yılında yayınlanan sayısı içerisinde yer alan "What we learn from Turkmen Carpets" başlıklı İngilizce çalışmanın çevirisi mahiyetindedir.

Giriş

Türkmenlerin atları ve halıları evrensel düzeyde ünlüdür. Bu yazıda, dünya sanat hazinesine yüzyıllar boyu önemli dekoratif katkıları olan Türkmen halılarının bazı özellikleri irdelenecektir. Türkmen halı sanatı, çok eski dönemlerde, çağımızdan binlerce yıl öncesinde gelişmiştir. Bu halılarda, yüzyıllardır yaygın olarak kullanılan Şamanist ve Budist öğeler araştırmacıların dikkatlerini çekmektedir. Türkmenler, halılarında çok eski çağlardan beri duygularını, yaşam felsefelerini ve yaşadıkları çevreleri, sanatsal güzelliklerle yansıtırlarken sayılamayacak kadar çok motif ve deseni kendilerine özgü bir teknikle dokuyagelmişlerdir. Bu desenlerin sembolizmi, Türkmenlere özgü sanatsal arayışı ve estetik düşüncüyü ortaya koymaktadır. Örneğin Türkmen halılarının zengin ve sıkı kurallara dayalı süsleme kompozisyonlarından yaşadıkları çevrenin şiirsel görünümünü algılayabiliriz. Kırmızı, daima Türkmen halılarıyla dekoratif sanatlarında en yaygın olarak kullanılan renk olmuştur. Kırmızı, Türkmen halkının sanatsal bilincine yerleşmiş bir renktir. Bugünkü Türkmen resim sanatında da bu renk çok yaygın olarak kullanılmaktadır. Türkmen halılarının en eski örneklerindeki turuncu renk, Zerdüştiliğin güneş kültü ile ilişkilendirilmektedir. Bugün, değişik gereksinimleri karşılamak ya da belli törenler için çeşitli biçim ve ölçülerde dokunan halılar, Türkmenlerin en övündüğü mülkiyetlerinden biridir.

Orta Asya bozkırlarında keçe, halı ve kilim, çadırların yapımında kullanılan ve onları süsleyen önemli malzemelerdir. Halı, kilim, keçe ve tekstil birer gereksinim olarak bozkırda yaşayan eski Türkmen boylarının önem verdiği malzemelerdir, 1400’de yazılan Farsça Divan-ı Sultan Celayir’in birinci sayfasının haşiyesini süsleyen minyatürde dokumalarla süslü Türkmen çadırını görüyoruz (Mackie ve Thompson, 1980, s. 14). Herat’ta yazılan Nizami Hamse’sinin yazma nüshasında Semerkand hükümdarı Mirza Barlas’a sunulan bir yazıyı gösteren minyatür resimde görülen çadır da süslü bir Türkmen çadırı (Mackie ve Thompson, 1980, s. 17). XIII. yüzyılda, Arap coğrafyacı İbn-i Sa‘îd, *El-busu‘tu’t-Turkmâniye* (البسط التركمانيه) ‘**Türkmen Halıları**’ adlı eserinde Anadolu’da dokunan Türkmen halılarının bütün ülkelere ihraç edildiğini yazıyor (Mackie ve Thompson, 1980, s. 19). Anadolu’ya yerleşen binlerce Türkmen’in dokudukları halılarının bazı desenleri daha sonra üretilen Türk halılarında kullanılmıştır. Bunun bir örneğini Textile Museum of Washington D.C.’de bulunan bir XV. yüzyıl Türk halısında görüyoruz (Mackie ve Thompson, 1980, s. 19). Aynı

dönemlerde İtalya’da ve başka Avrupa ülkelerinde çizilen tablolar da o dönemin Türkmen halılarının görüntüleri yaygın olarak kullanılmıştır. Bu halılar XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa’da çok değerli malzemeler olarak algılanıyordu ve sahiplerine

Şekil 1. III. Dorset Earl’i Richard Sackville’in William Larkin Tarafından Çizilen Portresi

Şekil 2. Pantaja de la Cruz’un ‘Somerset House Conference’ Tablosu

saygınlık kazandırıyor. Örneğin VIII. Henry sarayında yüksek kabul görmesinden dolayı bu halılar, zenginlerin ve yüksek mevkili kişilerin de ilgisini çekiyordu. Şekil 1’deki portrede, III. Dorset Earl’i Richard Sackville, Anadolu’dan getirilen bir Türkmen halısı üzerinde poz verirken görülüyor. Ressam, halıyı bütün ayrıntılarıyla başarılı bir şekilde çizmiştir. Bu halıların hepsinin, XVI-XVII. yüzyılda Avrupa’ya satılan Anadolu Türkmenlerinin “çadır sanayii”nin ürünleri olduğu biliniyor. Bu resmi 1613’te William Larkin çizmiştir (Thompson, 1993, s. 32). Şekil 2’de Pantaja de la Cruz’un 1604’te çizdiği ve hâlen Londra’da National Portrait Galleri’de korunan resim, halıya verilen değeri gösteriyor; yere serilmeyen halı masayı süslemek için kullanılmıştır (Bennet, 1985, s. 6). Şekil 3’te, on dokuzuncu yüzyılda Kate Hayllar’ın çizdiği “Sunflowers and Hollyhocks” (Günebakanlar ve Hatmi Çiçekleri) adlı tablonun zemininde de Türkmen Ersarı halısı var (Thompson, 1993, s. 36).

Şekil 3. Kate Hayllar'ın 'Sunflowers and Hollyhocks'
Tablosu

Bugün Türkmen halısı Türkmenlerin yaşadığı yerlerde, Türkmenistan, Özbekistan, İran ve Afganistan'da dokunmaktadır. Bütün dünyada Türkmen halısı olarak bilinen halıya Afganistan'da Afgan halısı deniyor. Pakistan'da da fabrikada üretilen Türkmen halısı "Pakistan halısı" adıyla meşhur olmuştur. Eskiden Avrupa'da Türkmen halılarına Buhara halısı denirdi. Herhalde Buhara pazarlarında satıldığı için Türkmen halılarına Buhara halısı denmiştir. En çok bilinen Türkmen halıları Teke, Yomut, Ersarı, Çowdur, Sarık ve Salır halılarıdır. Bunlar *göl* desenleriyle birbirinden farklılık gösterirler; her Türkmen boyunun kendine özgü *göl*'ü vardır.

2. "Halı" Sözü Hakkında

"Halı" sözünün nasıl ortaya çıkmış olduğu hakkında değişik düşünceler var. İlginç yanı da bu sözün bazı Türkçe kaynaklarda Farsça'dan geldiği açıklanıyor, tersine Farsça sözlüklerde de Türkçe olduğu belirtiliyor. Meselâ, Houtsma'da 'halı' anlamındaki Eski Türkçe *köwür* şöyle açıklanıyor: Köwür: *qâlî*, we huwe bi'-t-turkmânî, me'hûz min-el- Fârsî *قالی و هو بالترکمانی ماخوذ من الفارسی* Köwür: *qâlî* demektir, o da Farsçadan alınan Türkmenîdir (Houtsma, 1894: 16). Farsça, *Ferheng-e 'Amîd* adlı sözlükte de bu sözcüğün Türkçe olduğu yazılmıştır (Amid, 1343 H. Ş.: C. II, 784). Moin de *qa:li:* = *qa:li:n* = *ha:li:* = *ga:li:* = *ga:li:n* sözüne verdiği açıklamada onun Ermenistan'daki *Kaligula* şehrinin adından alındığını yazıyor (Moin, 1381 H. Ş. : C. II, 2624). Moin bu düşüncüyü Yakut Hamavî'den almıştır. Bu da halk etimolojisini andırıyor.

Halı sözcüğünün etimolojisi üzerinde çalıştığını söyleyen İranlı halı uzmanı Ali Hasurî, "Signs of Iranian Carpet Weaving Before Bronze Age" (Bronz Çağından Önce İran Halı Dokumacılığının Belirtileri) adlı makalesinde Türkçe çevirisiyle şöyle yazıyor:

"Farsça qali/ qalin Orta Farsça'da kalın şeklinde telaffuz ediliyor ve Avesta'daki karaydi ile aynı kökten geliyor. Bu sözlerin kökeninin 'ekmek, dikmek' anlamındaki kar- fiili olduğu açıktır. Bu da halıcılığın bahçe işleri ve tarımla eşit olduğu Taş Devri'ni akla getiriyor... Dokumak fiili Avesta'nın dilinde wap'tır ve karayaon gibi arkaizm özelliği olan bir sözün yapımında kullanılmıyor"

Yazar bu açıklamasıyla anlaşılmayan bir düşüncüyü ileri sürüyor. (Hasurî, 2001: 92).

Ali Hasurî bu konuda Milano’da halı üzerine düzenlenen bir konferansta (Eylül 1999) bildiri sunmuştu. Bu bildirisinde Taş Devri’nde halı dokumacılığında ağaç âletlerin kullanıldığını ve bu âletlerin hâlâ İran’da kullanıldığını belirtmişti. Düşüncesini ispat etmek için de ağaç tokmak kullanan bir Türkmen kadınının fotoğrafını göstermişti.

Hasurî’nin Avesta’dan aktardığı *wap*, Orta Farsça’da *waf* şeklinde ‘dokumak’ anlamına geliyor (Mackenzie, 2009, s. 151). Bu söz şimdiki zaman Farsçasında *bâften* şeklinde var. İngilizce ‘argaç, atkı’ anlamındaki *weft* ve ‘ağ’ anlamındaki *web* de dokumak ile ilgilidir. Ancak bu sözlerden *halı* kavramını ifade eden bir sözcük türetilmemiştir.

Farsçada *örmek* ya da *dokumak* masdarı *tenîden* تنیدن oluyor; *târ* da ‘arış’ ya da ‘ip’ demek. Bu sözlerden türetilen ‘ip ya da ağ ören’ anlamındaki *târ-ten* تارتن ‘örümcek’ demek. Bu sözün küçüklüğünü anlatan {+ek} eki ile ortaya çıkan varyantının birebir tercümesi ‘küçük örümcek’ olan *târ-tenek*. Bu ad Farsçada unutulmuş, ama Türkmenistan’ın Garrıgala şehrinde kullanılıyor. Farsçada ayrıca yaygın kullanımı olmayan *kâr-ten*, *kâr-tene* ve *kâr-tenek* de ‘örgü ören ve örümcek’ anlamlarında var. Bugün örümceğin Farsçadaki adı ‘*ankebût*’tur ve Arapçadan alınmıştır. *Kâr-tenek*’teki *kâr*, ‘ekin ekmek ve ağaç dikmek’ anlamındaki *kâştin* کاشتن masdarından türemiş sözdür. Bugünkü Farsça’da bu sözcük ‘iş, işleme’ demek. Yukarıda, Hasurî’nin halıyı tarımla ilişkilendirmek istediği söz de işte bu *kâr*’dır. Bu kavram, Türkmence ve diğer Türk dillerinde daha sonra anlatılacağı gibi *etmek*, *yapmak*, *örmek* gibi sözlerle ifade ediliyor.

Farsçada halı için muhtemelen, yukarıda geçen *tenîden* تنیدن masdarından türemiş olan *tenbese* تنبسه sözü var. Bu sözcük Farsça’dan Arapça’ya geçerek *tanfese* ظنفسه olmuştur (Amid, 1343 H. Ş.: C. I, s. 320). Orta Farsça’da *halı* ya da *kalı* şeklinde bir sözcük yoktur. Yalnız ‘zarif halı’ anlamında *bōb* vardır (Mackenzie, 2009, s. 281).

“Halı” sözü XIII. yüzyılda yazılan bir yazma Türkçe Kuran tefsirinde *kalıñ* şeklinde ve ‘döşek’ anlamında kullanılmıştır (Clason, 1972, s. 622). *Kalıñ* sözü Tajikçede *qōlîn*, Derî dillinde *qālîn* ve Farsçada *gâlî* olmuştur. Bu dillerde küçük halıya ya da seccadeye verilen ad sırasıyla *qōlînçä*, *qālînçä* ve *gâlîçe* olmuştur. Tacikçe ve Derîde /ñ/ sesi /n/ sesine dönüşmüştür. *Kalıñ* sözü sanki ince iplerin düğümlenip kalınlaşmasını anlatıyor gibi. Yani, yukarıda anlatıldığı gibi, halılar çözügünün üstüne

yüklenen atkılardan, düğümlerden oluşmuşlardır. Eski Türkçede *ip* sözcüğü *yip* ya da *yip* şeklinde ve ‘ince ip’ anlamında kullanılmıştır (Clauson, 1972, s. 870). Bu sözcük bugün Türkmencede *yüp* şeklinde kullanılmaktadır. VIII. yüzyıl Turfan Uygur metinlerinde *yipke* sözü ‘ip’ anlamında kullanılmıştır (Clauson, 1972, s. 875). Bu son söz ip ile ‘ince’ anlamındaki *yupka/yuvka* ilişkisini akla getiriyor ve bir bakıma halıda ince ipin birikip *kalıñ/kalın* olmasını vurguluyor. Farsçada *câcîm* جاجيم denen ince hem de gevşek dokunan, kilimin daha ince bir varyantına Türkçede *cicim* denir. Bu sözcük Eski Türkçe ‘çözmek’ anlamındaki *çeçmek*’ten *çeçim* şeklinde türemiş olmalı. Çözgü kavramı da bu isimle ilişkili olmalı. Eski Türkçede چ harfinin alfabeğe girmemiş olduğu dönemde /ç/ harfi eski yazıda چ şeklinde, c yazılıyordu. Buna göre *çeçim* ججيم şeklinde yazılmış olacaktı. Bunu Türkler *cicim* okumuşlar. Farsçada ise eskiden açık /e/ sesi (/ä/) ya da fetha, bazen elif ile gösteriliyordu, *Türkmen*’in *Turkmân* ترکمان, *çelik*’in *çâlık* چالیک, Türkçe *külek*’in *kûlâk* olması ve Moğolca *kekül*’ün Farsçada *kâkul* > Türkçe *kâkül* olması gibi. Böylece *çeçim* Farsçada *câcîm* olmuş ve Türkçede *cicim* okunmuştur. Hasan Eren (1999, s. 71) *cicim*’in Farsça’dan geldiğini yazmıştır. Moğolca ve Türkçede ‘ince ip’ anlamındaki *sicim*’in de ince dokunan *cicim* ile bağlantısı olmalı. İpin inceliği ve cicimin ince bir döşek olduğu göz önünde bulundurulursa ve *halı* sözünün *kalıñ > kalın > kalı > halı* şeklinde bir fonetik süreçten sonra ortaya çıkmış olduğu kabul edilirse *halı*’nın inceliğin karşıtı bir kavram olduğu anlaşılabilir. Kısacası, iplikler düğümlenip kalınlaştıktan sonra *halı* ortaya çıkıyor.

Eski Türkçede ‘başlık parası’ anlamında kullanılan *kalıñ* (Türkmencede *ğalıñ*) *halı* ile eşanlamlı olmalı. Dede Korkut’ta şöyle bir cümle var: Kızın üç cânver *kalıñlığı* *kaftanlığı* vardı (Tezcan, 2001, s. 242). Buradaki *kalıñ* ve *kaftan* nesne adlarıdır, sonlarındaki {+lık} eki de “üç cânvere” karşılık verilen başlık olduğunu bildiriyor. Yani, bu iki sözden *kalıñ*, halı için kullanılmıştır. Zira Türkmenlerin muhtemelen Oğuzlar döneminden devam edegelen bir düğün geleneğine göre, gelin ancak üç günlük, yedi günlük ya da kırk günlük düğün süresince damat tarafının evinde kalır ve düğünden sonra evine dönen gelin bir yılın içinde yakınlarının yardımıyla başlık karşılığı olan *kalıñ/halı*’yı dokur ve evi için hazırlıklarını yapar. Bu gelenek köy geleneğiyle yaşayan Türkmenlerin arasında hâlâ devam etmektedir. Başlık parası, çağdaş Türk dillerinde *kalıñ*, *kalın*, *kalım* ve *kalim* gibi sözcüklerde yaygın olarak kullanılır. Tatarcada ‘başlık parası’ anlamında kullanılan *kalım* Rusçaya geçmiştir

(Şipova, 1976, ss. 155-156). Divanü Lugati't-Türk'te şöyle bir cümle var: *kalıñ birse kız alır- Kerek bolsa kız alır* (Atalay, 1999, s. 371).

Qālī ya da *gālī* قالی sözü Farsça olamaz, çünkü Farsçada /k/ sesi ve *qāf* ق harfi yoktur. Burada, Türk dilinin Oğuz grubunun hem de başka bazı Türk dillerinin, Türkçe olmayan sözcüklerle ilgili bir fonetik kuralını hatırlatmanın *halı* sözüyle ilgili sorunları çözmek için yararlı olacağını sanıyorum. Türkçede, özellikle de Oğuz grubundaki dillerde sözcüğün başındaki /k/ sesi /h/ sesine dönüşebilir, kanı > hani, kanda ise > handiyse, katar > Tkm. hatar 'sıra' örneklerinde olduğu gibi. 'Başlık parası' anlamındaki *kalıñ*, Hakasçada *halım* ya da *halıñ*, Yakutçada *halım* ve Çuvaşçada *hulam* ve *hulan* olmuştur. Bu son örneklerde de /k/ sesinin /h/ sesine dönüştüğünü görüyoruz. Eren (1999, s. 243) *kilim* sözünün Farsça olduğunu yazıyor. Ancak, Orta Farsçada böyle bir sözcük yok. Ayrıca, fonetik yapısıyla *kalım* ve *halım* örnekleri *kilim* sözünü akla getiriyor. Bu ayrı bir araştırma konusu olabilir.

Yukarıdaki bilgiler esasında *kalıñ*'dan ortaya çıkan *kalı* sözünün /k/ > /h/ şeklindeki ses değişmesi sonucu *halı* olduğunu düşünebiliriz.

2.1. *Yügür-* Fiilinden Öğrendiklerimiz

Türkmencede 'halı dokumaya başlamak' anlamında kullanılan ve Türkmen ve Türk kültüründe önemli yeri olan *yügürtmek* > *yüwürtmek* kavramı üzerinde durmak istiyorum. Bu söz Eski Türkçe *yügür-* fiilinden türemiştir. Bu fiil de 'tüy ve mecazi olarak kanat' anlamına gelen *yüg* sözünden türemiştir. Böyle isimden {+ür-} ekiyle fiil yapılamaz. Türkçe 'söz' anlamındaki *kep* > *gep* ile *ur-* yardımcı fiilinden nasıl 'konuşmak' anlamındaki *gep ur-* > *gepir-* fiili ortaya çıkıyorsa *yüg ur-* birleşik fiilinden de 'kanat çırparcasına koşmak' anlamında *yügür-* fiili türemiştir. Bu birleşik fiiller aynı anlamda Farsçaya da geçmiştir: *gep ur-* > *gepir* 'konuşmak' = *gep zeden* گپ زدن; *yüg ur-* > *yügür-* 'kanatlanır gibi hızlı gitmek' = *bâl zeden* یا دا *per zeden* پر بال زدن 'kanat çırpma' gibi.

Yügür- fiilinden bir mekânı anlatan *yügürüt* > *yügürt* türüyor. Bu sözcük Türkmencede 'harekete geçilen yer' anlamında *yüwürt* oluyor. *Yüwürt* bugün Türkmencede çadır toparlanarak develere yüklenip yola çıkıldıktan sonra geride kalan daire şeklindeki çadırın izine denir. O yüzden Türkmencede 'yurtta kalasica' anlamında *yüwürtde gālan* şeklinde bir beddua vardır. Zira başka bir yerde olup eve geldiği zaman *yüwürt*'ü karşısında gören çocuk, evleri taşınmış olduğu için yetim

kalmış sayılır. O yüzden Eski Türkçede ve Anadolu ağızlarında *yurt* ‘harabe’ anlamına gelir. Anadolu’da *evin yurt olsun* şeklinde beddua vardır. *Yügürt* > *yüwürt* KökTürk yazıtlarından da önce kısalarak ‘ev, çadır’ anlamında *yürt* olmuştur. XVIII. yüzyıl Türkmen şairi Kemine bir şiirinde şöyle diyor: *İl göçer, gâlar yüwürtde gürî çüyrändir garîp* (Nepesev, 1991, s. 42).

Aynı şekilde ‘kocanın küçük kardeşi’ anlamında ‘her işe koşturulan’ çocuğu anlatan *yügürücü*’den türeyip Çagataycada *yügürçi*, Türkmencede *yüwürçi* olan söz Orhon Yazıtlarında *yurç* olmuştur.² *Yurt* sözcüğü ‘Türkmen, Kırgız, Kazak ve Moğol çadırı’ anlamında Rusça üzerinden bütün Avrupa’ya yayılmıştır. Bu sözcüğün ‘ülke’ anlamı sözcüğün aslıyla karşılaştırıldığında çok yenidir.

2.2. Halının Düğümlerinden Öğrendiklerimiz

Halıyı ortaya çıkaran düğümler, ya da genel olarak düğüm kavramı bir anlaşmayı, ya da bir duruma bağlılığı anlatabilirler. Arapça’da ‘*aqd* عقد’ sözcüğü bir düğümle ilgilidir: ‘*aqade* ‘*uqdeten* ‘bir düğüm attı’ demektir. Bu kavramı ‘*aqd-i izdivâc*, ‘*aqd-i nikâh* ve ‘*aqd-i muhâvele* gibi tamlamalarda da görüyoruz. İngilizcede ‘düğüm atmak’ anlamındaki “to tie the knot” deyimini evlenmek kavramını ifade ediyor. Sanskritçe ‘düğüm atmak’ anlamındaki *grath*’dan türeyen Farsça *girih* sözü ‘düğüm’ demektir. Düğüm yuvarlak olarak algılanıyor. *Düğme* de yuvarlaktır. ‘Yuvarlak’ anlamına gelen Farsça *gird* de *girih* ile bağlantılı olabilir. İngilizcede *gird* fiili ‘beline kuşak bağlamak’ demek, *gyrtha* ya da *garth* sözünden *garden* ya da *yard* türemiştir (Colins English Dictionary, s. 636 ve ss. 652-653). Bunlarda daha sonra açıklayacağımız yuvarlaklık seziliyor. İngiliz dilinde XVIII. yüzyılda ortaya çıkan (Oxford Dictionary of Word Histories, s.290) ‘düğüm atmak’ anlamında kullanılan ‘*to tie the knot*’ deyimini yukarıda anlatıldığı gibi evlenmek kavramını ifade eder. İngilizce ‘düğün’ anlamına gelen *wedding* sözünün kökeni *wed* de ‘taahhüt, bağlanma’ anlamına gelir (The Oxford, 1966, s. 997). Bazı İranî dillerde *girih*’in bir varyantı hem ‘düğüm’ hem de ‘düğün’ anlamlarında kullanılır. İran’da, *Sîzdâbedâr* denen Nevruz’un on üçüncü gününde herkesin kırlara çıktığı zaman, genç kızlar bahtları açılınsın diye kırdaki otlara *düğüm* atarlar. Bulgar papazları gençleri evlendirirken ‘sizi

² (Ayrıntı için bkz: Yusuf Azmun, Söz Kökümüz Öz Kökümüz, 2016: 48-54 ve Youssef Azemoun, “Değişen Bazı Sözcükler ve Türkmençe ‘Yüwürçi’ ve ‘Yüwürt’ün Eski Türkçe ‘Yurç’ ve ‘Yurt’ İle İlişkisi Hakkında”, Tofiq Hacıyev Armağanı, 2016: 227-234 ve (Azemoun: 2013/2 Belleten: 167-181)

birbirinize düğümlüyorum, bağliyorum anlamında' *vrüzka vam* diyorlar³. Rahibelerin boynunda görülen İngilizcede *girdle* denen kolyede üç düğüm var, bunlar *iffet*, *fakirlik* ve *itaat* gibi değerlere bağlılığı ifade ederler. Türkmen düğünlerinde *elleştirme* denen ve bir kadının damada karısına karşı nasıl davranması gerektiğini bir tekerlemeyle anlattığı törende çiftin tutuşan elleri de bir düğümü andırıyor. Aynı şekilde anlaşılabilir tokalaşan iki kişinin elleri de düğümüne benziyor. Farsça *giriş* ve İngilizce *knot* birçok dillerde olduğu gibi nedense 'deniz mili' anlamında da kullanılıyor.

Yukarıda açıklanan *düğüm atmak* ya da *düğümü bağlamak* anlamındaki İngilizce deyim Türkçe karşılığı *nikâh kıymak*'tır. Azerbaycan Türkçesinde buna *nikâh kəsmək* denir. Arapça *nikâh* sözü çirkin bir anlamı olan *nəkâha* sözünden türemiştir (Sarı, 1982, s. 1556). *Nikâh* sözü Türkler Müslüman olduktan sonra Türkçeye girmiştir. Eski Türkçede bu sözün karşılığı *tügün*'dür. Belki de eskiden evlenme için *tügün* (düğüm) *kıymak* deyimini kullanılıyordu. Daha sonraki dönemlerde, meselâ Dede Korkut'ta bu sözcük 'evlenme eğlencesi' anlamında *düğün* şeklinde kullanılmıştır. Buradan evlenme kavramının *düğüm*'le olan ilişkisi ortaya çıkıyor. İngilizler evlendiklerinde *düğüm atarken*, biz *düğümü kesiyoruz*.

Nikâhın (tügün/düğümün) niçin kıyıldığı konusunda kafa yormayız bile. Bu deyim açıklanmasını Türkmen halıcılığının bir özelliğini yansıtan evlilik ritüelinde bulabiliyoruz. Türkmenlerde imam nikâh kıyarken bir kadın bir makası düğüm keser gibi sürekli açıp kapar. Bu hareketin ortalıkta şeytan varsa kesilsin diye yapıldığına inanılır. Kesme işini niçin kadın üstleniyor? Böyle kötü ruhlarla mücadele etme işinin, kılıcını sağa sola sallayan beyaz kalpaklı Türkmen gencine verilmesi gerekirdi. Bilindiği gibi tarih boyunca hep kadınlar halı dokumuştur. Türkmenlerde halı dokuyan erkeklere "kız" lakabı verilirdi. 1940'larda Türkmenistan'da halı dokuyan bir erkeğe "**Sapar Gız**" denirmiş⁴; İran Türkmenlerinde de **Abdi Gız** vardı. Kadınların makası açıp kapaması *nikâh* sözünün karşılığı olan *tügün*'ün (düğümün) *kıyılması* ya da *kesilmesi*'ni gösteriyor. Halıda iki iplik birbirine *çatılıp* (düğümlezip) kesildikten sonra nasıl *düğüm* oluşuyorsa, iki gencin birbirine *çatılması*yla da *nikâh* (*tügün/düğüm*) *kıyılmış* oluyor. O yüzden de evlenecek gençlere, Türkmenlerde *yâş çatıncalar* deniyor. Türkçede "filancayı filancaya **çattık**" derler. *Çatmak* 'düğüm

³ Kaynak kişi Rosa Hays, BBC'nin eski, Bulgarca yayınları üreticisi.

⁴ Kaynak kişi ağabeyim merhum İşân Azmun.

atmak' fiili Türkmen halı terminolojisinde fonetik değişikliğe uğrayarak *çitmek* olmuştur. Bu fiil Türkmencede *çitmak* şeklinde de kullanılır. Türkçe *kaş çatmak* deyimini Türkmencede edebî dilde *ğāş çitmak*, ağızlarda da *ğāş çitmek* ya da *yüzünü çitmek* şeklinde kullanılıyor. Halıda 'düğüm atmak' anlamındaki *çitmek* birini başkasına çatmayı andırıyor.

Türkmen halısı, daha sonra da açıklanacağı gibi güzel yaşamın sembolüdür. Halının iki ucundaki kilim gibi dokunan desensiz yerine *toprak* denir. *Toprak* bölümünün bir uca üstünde ve diğer uca altında olan desene de *ālem* denir. Bunlar insanın topraktan âleme gelmesini ve âlemden toprağa gitmesini betimlerler. Halının iki toprak arasındaki yüzeyi de yaşamın güzelliğini yansıtıyor. Buna göre, iki iplik nasıl çatılıp (düğümlezip) kesildikten (kıyıldıktan) sonra halının renkli, ahenkli ve güzel genişliğine yerleşiyorsa, iki *yāş çatınca* (evlenecek gençler) da *tügün* (nikâh) *kıyıldıktan* sonra renkli, ahenkli ve güzel olması arzu edilen yaşama başlıyorlar.

Yukarıda, düğümün yuvarlak olarak algılanabileceğini Farsçada da kullanılan *düğme* örneğinde açıklamıştık. Farsçada da 'düğüm' anlamındaki *giriş* ile 'yuvarlak' anlamındaki *gird* arasında yakın ilişki var. İngilizcede de *gird* 'kuşakla sarmak', 'kuşatmak' gibi anlam-larda kullanılıyor. Aynı kökenden gelen *girdle* de 'bir şeyin çevresine halka olmak' anlamına geliyor. Kavram olarak aynı aileden olan 'bahçe' anlamındaki *garden* (Almanca Gärten) ve 'avlu' anlamına gelen *yard* da etrafi çevrilen ortamlardır. Eski Almanca *gart* 'dışı duvarla çevrilen yer' demek. (Azemoun, 1998: 108-109). Anlaşılacağı gibi bunlar etrafi çevrilen güzel yerler. Arapçada *cennet* de aslında 'gül bahçesi' demek. Eski zamanlarda insanlar kendi cennetlerini türetmek için güzel gül bahçeleri düzenlemişler. Bir rivayete göre, Pers imparatoru, köşkünün avlusunda en güzel gül bahçesini yerleştirmiş. Bu bahçeye *pairi daeza* deniyormuş. *Pairi* 'çevresi', *daeza* da '(halka biçimli) duvar' demek. *Daeza* daha sonra 'kale' anlamında *diz* olmuştur; Osmanlıca'da kale koruyucusuna "diz-dar" denirmiş. İmparatorun bahçesinin imajı daha sonra halıya aktarılmıştır. Bu desene Türkçede "Acem Bahçesi" denir. Bu bahçe Rus şairi Yesenin'in *Persiskiye Motiviy* (Acem Motifleri) adlı şiirler toplamına esin kaynağı olmuştur. Bugün İran halılarında çiçek ve bahçe nakışlarının bol olması belki de adı geçen rivayetle ilgilidir. 'Etrafi çevrili' anlamındaki *pairi daeza* İngilizce, Fransızca ve başka birçok Avrupa dillerine 'cennet' anlamında kullanılan *paradise* şeklinde geçmiştir. Buna İngilizcede *Garden of Eden*

de denir. *Pairi daeza*'dan türeyen *paradise* sözü Arapçada *firdews* olmuştur. *Firdews* / *ferdows* فردوس bugün Farsçada geri ödünçlenmiş bir sözcüktür. 'Gül bahçesi' anlamında *peredîs* پردیس ya da *perdes* پردسه de Farsçada unutulmuş sözlerdir.

Yukarıdaki örneklerden yuvarlaklık kavramı seziliyor. 'Yuvarlak' anlamına gelen *gird* گرد Farsçada 'şehir' anlamına da geliyor. Bu, eskiden şehirlerin yuvarlak kale içinde olmasıyla ilgili olabilir. Yuvarlak kalelerin ortasında kale duvarına her yönden eşit mesafede olan hükümet binası yerleşiyormuş. Bu söz bugün İran'da *Dästgird* ve *Süsengird* gibi şehirlerin adında var. *Gird* Arapçada *cird* جرد olmuştur. Eski *Gurgângird* (Türkmenistan'ın kuzeyinde) *Gurgâncird* olduktan sonra kısalarak *Gurgânc* olmuş, o da Türkmencede *Ürgenc* > *Ürgenç* olmuştur. Eski Slavcada *gradu*, 'etrafı çevrilmiş kale, ya da kale' anlamına geliyor (Collins, 1992: 1778). Rusçada bu söz *grad* olmuştur. Bu da Farsça *gird* örneğinde olduğu gibi bazı sözlere eklenerek şehir adını belirliyor, *Leningrad*, *Stalingrad*, *Volgograd* gibi. Arnavutçada da *gradh* 'bahçeyi çevreleyen çit' demektir (Dişçi, 1994, s. 211).

Eski Türkçede şehir için *balık* denirdi. Bu sözcüğün Divânü Lûgati't-Türk'te üç anlamı var: 1. çamur (Atalay, 1998, C. I, ss. 248 ve 379) 2. kale, şehir (Atalay, 1998, C. I, s. 379). 3. suda yaşayan balık (Atalay, 1999, C. I, ss. 73 ve 379, C. II, ss. 216, 231, 233 ve 349). Mahmûd Kaşgarî, 'şehir' anlamındaki *balık* sözünü Türkçe çevirisiyle şöyle anlatıyor: İslamlıktan çok evvel Türk dilince, sığınak, kal'e, şehir demektir. Uygurcada dahi böyledir. Uygurların en büyük şehirlerinden birisine بیش بلق "Beş balık" denir. Burası, Uygurların en büyük şehridir; "beş şehir" demektir. Bir şehirlere dahi ينكى بلق "Yenği balık" denir, "yeni şehir" demektir (Atalay, 1998, C. I, s. 379).

Görüldüğü gibi Eski Türkçe'de de şehir için kullanılan "kale" sözünde de yuvarlaklık kavramı var. Ord. Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat (1964), bir dersinde, suda yaşayan "balık" sözünün Uygurların etrafı çamurdan duvarlı havuzda bu canlıyı yetiştirmelerinden sonra ortaya çıktığını anlatmıştı.

3. Türkmen Halısının Göl Deseni

Türkmen halısının en önemli desenine *göl* denir. Aslında sekizgen olan bu desenin bugünkü şeklinin içi dörde bölünmüştür, her bölümde de üç kuş resmi vardır. Bir *göl* bir yılı ve dört mevsimi betimler, kuşlar da mevsimlerin üç ayını gösterirler. Bugün Batılı halı uzmanları (halı-şinâs) bu desen için 'çiçek' anlamında *gul* derler.

Bunlar ‘çiçekli göl’ anlamındaki *güllü göl* adlı desene de *gulli gul*, yani ‘güllü gül’ diyorlar!

İsveçli halı uzmanı, âlim, S. Neegaard, Türkmen halısının *göl*’ü ile Meksika’da bir Maya boyunun halısının bir deseninde benzerlik görmüştür. Halıyı dokuyan Maya kadını, halının uç tarafında *göl*’e benzeyen desenin “düş âlemini” ya da tanrıların yaşadığı yukarıdaki âlemi (göğü) betimlediğini Neegaard’a söylemiştir. Neegaard daha sonra Şamanizm’in dünyaya bakışına göre, Türkmen halısının *alt âlem* (alt yaşam), *orta âlem* (orta yaşam) ve *yukarı âlem* (üst yaşam) adlı üç bölümünün bulunduğunu yazıyor (Neegaard, 2001, s. 232).

Bazı halı uzmanları *göl*’lerin gökteki yıldızların yeryüzüne yansımısını betimlediğine inanıyorlar. Bir süs olarak *göl*’ün aslında yıldız şeklinden türemiş olduğu düşünülebilir. Türkmen halı *göl*’leri aslında sekizgen biçimlidir. Oğuzların yıldızları da sekiz kanatlıdır. 2500 yıllık Pazırık halısında da sekiz kanatlı yıldız desenleri var. Bu kanat uçlarının birbirine bağlanması *göl* şeklini ortaya çıkarıyor. “Bezek” olarak yıldız şekli Türk sanatında yaygın olarak kullanılmıştır. Kutadgu Bilig’de şöyle bir dize var: Bu kökteki *yulduz* bir ança *bezek* (K. B. 128).

Yıldız motifi Türkmen halısında zamanla *göl* adını almıştır. Zira Şamanizm’de *göl*, su kültürünü anlatır. Türkmen halısında *toprak* ve *göl* Şamanizm’in *yir-sub* kültürünü akla getiriyor. Yerle ilgili düşüncelerde *dağ* önemlidir. Bu yüzden Türkmen halısında dağ deseni var. Bu desen Kök Türk alfabesindeki *t/ta* harfiyle gösteriliyor. Dağ, Şaman kültüründe ve Altay mitoloji-sinde Tanrı’nın yaratma gücünün sembolü olan aydınlığın ilk ulaştığı yer sayılıyor. Bu yüzden de Eski Türkçede ona *Dağ Baba*, *Dağ Ata*, *Dağ Tanrı* gibi adlar verilmiştir:

“Hazar Baba” Elazığ’daki gölcüğün yanında yükselen yüce bir dağın adıdır. Anadolu’da da evliya ve ermişlerin adını taşıyan, pek çok yüce dağ vardır. Bu inanış Orta Asya ve Altay çevresindeki Türklere çok yaygındır. Yalnız, Orta Asya’da *baba* yerine *ata* unvanı geçerlidir. “*Buz tağ- Ata*” gibi.. (Ögel, 2002, ss. 437-438).

Mukaddes bir mekân sayılan dağda yaşayan canlılar da evliya sayılıyor. Onlardan biri de *Konurbaş* denen dağ koçudur. Türkmen halk müziğinin çok eski ve önemli “mukam”larından birinin adı da *Goñurbaş Mukamı*’dır. Prof. Dr. B. Ögel (2002, s. 438) bu konuda şöyle yazıyor:

Yarı müslüman Kırgız “baksı”larının (ozanlarının) dualarında bu *dağ evliyalari* ile makamları hakkında, bazı bilgiler, örnekler biliyoruz: “.. *Kızıl dağın başında, Kız evliya; Öküz dağın başında, Öküz evliya; Koçkar dağın başında, Konur-baş (koç) evliya.*

Dağ kuşu olan kartal da bir evliya olmalı. Selçukluların devlet arması çift başlı kartaldı. Türkmen, Yomut halısında çift başlı kartal deseni *toprak*’tan sonra *âlem* nakışı olarak kullanılmaktadır (Resmi aşağıda makalenin sonuna doğru).

Dağ koçu, Konur-baş’ın boynuzunun şekli halı ve keçede, genel olarak da Türkmen el sanatında yaygın olarak kullanılan bir desendir. Eski Türk eyerlerinin ve savaşta kullanılan yayların şekli de koçboynuzunu andırır. Bugün bazı Türkmen camilerinde de Şamanizm’in bir kalıntısı olan koçboynuzu motifleri görülmektedir.

Şekil 4. Türkmen Camii'nin Sütunu ve Duvarında Koç Boynuzu Deseni (Kesraian, 1994, ss. 101-102)

Eski Türkçede bu motifin adı *ümzük*’tür (Clason, 1972: 165). Bugün Türkmen keçelerinde haneler içinde iki taraflı koçboynuzu şeklinde nakışlar var. Aslı *ümzük* olan bu motife, Türkmen keçesinde bugün *emzik* denir. En büyük keçe, beş emzikli olur, yani *ümzük*’lü beş hanesi vardır.

Orta Amerika ve Güney Amerika’nın yerli halklarının (Kızılderililer) dokumacılığında görülen bir nakış Türkmen halısının *göl*’ünü akla getiriyor. Adı *Keno-Mayo* ve *Koha* olan bu nakış değişik anlamlar ifade ediyor. Kıvrılan biçimli ‘nehir’ anlamındaki *Keno-Mayo* motifinin çiçeklerle süslü ortamını ortaya çıkarıyor. *Keno* sözünün de ‘çok eski’, ‘mukaddes’ ya da ‘akıllara durgunluk veren’ gibi anlamları var. Desenin ortasında bulunan bir görüntü de bir gölü, ya da bir çeşmenin çıktığı yeri, yani gözünü betimliyor. Çeşmeler su kültü ile ilişkili olarak Toprak

Ana'nın gözü sayılıyor. Yerli halk her yıl eylül ayında mukaddes su festivalinde dağdaki çeşme gözlerinin yakınında kurban kesiyor ve suda yıkanarak bedenlerini temizliyor ve ruhlarını arındırıyorlar (Owusu, 2004, s. 27).

Yukarıdaki anlatımdan algılanan suyun kutsallığı Türkmen halısının yüzeyinde *göl* şeklinde gösteriliyor. Bilindiği gibi her Türkmen boyunun kendisine özgü bir *göl*'ü vardır. Bunların beşi bugünkü Türkmenistan bayrağında gösterilmiştir. Türkmen boyları tarih boyunca halılarındaki *göl*'leri kendi milli armaları gibi kabul etmişlerdir.

Şekil 5. Bir XVIII. Yüzyıl Türkmen Halısının Sekizgen Göl'ü

Şekil 6. 2500 Yıllık Pazırık Halısında Sekiz Kanatlı Yıldız Desenleri

Söylenceye göre eskiden çarpışan Türkmen boylarından yenen yenilene kendi *göl*'lerini kabul ettirmeye çalışmış; bir bakıma halıdaki *göl* deseni Türkmen boylarının bayrakları sayılmış.

4. Eski Türk Alfabeleri ve Halıda Desene Dönüşen Harfler

Türkmenler değer verdikleri konuları halılarında yansıtmaya çalışmışlar. Yukarıda Kök Türk alfabesinde şekli dağı temsil eden *t* ya da *ta* harfini göstermiştik. Bu, dağın, Şamanist olan eski Türklerin hayatındaki kutsallığın önemini vurgulamaktadır. Kutsal olan insan varlığı ve insanlara yaşam kolaylığı sağlayan evi temsil eden sırasıyla *r/er* ve *b/eb* harfleri de yaygın olarak kullanılan desenlerdir. Hazar Denizi'ne yakın bölgelerde dokunan halılarda Runik *r* harfinin şekli değiştirilerek su akışını ve mecazi anlamda hayatın akışını betimleyen bir desene dönüşmüştür. Ok biçimli *k* harfi de süs olarak kullanılmıştır. Burada harflerin süs olarak kullanıldığını düşünüyoruz. Ancak tersi de olabilir, fakat hangisinin önce ortaya

çıktığını belirlemek kolay değil. Türkmen halısında damga ya da harf olabilecek sayılmayacak kadar çok desen vardır.

Yüzyıllar boyunca devlet yönetimi ve hukukla ilgili belgeler hep Arap alfabesinde yazılmıştır. Mezar taşları bile Arap alfabesi ya da Arap dilinde yazılmışlardır. Türkmenler ve Orta Asya halkının eğitimi medreselerde Arap dilinde devam etmiştir. Edebî eserler Arap ya da Fars dilinde yazılıyordu. Buna rağmen, sanatsal özelliği olan Arap harfleri Türkmen dokuma sanatına yerleşmemiştir.

Türkmenler ancak XVII. yüzyıldan sonra kendi dillerinde eser vermeye başlamışlar. Zira bazı Türk hükümdarları Fars edebiyatına önem veriyorlardı. Özellikle de Selçuklular Fars edebiyatının en gelişmiş duruma gelmesini sağlamışlardı. Mahmûd Kâşgarî de yazdığı kitapları Selçuklulara değil, Arap hükümdarına sunmuştur. O yüzden Türkmen edebiyatının en verimli dönemi ancak XVII. ve XVIII. yüzyılda başlamıştır. Bu dönemlerde Arap ve Fars dillerinde yazan Türkmenlerin sayısı yok denecek kadar az olmuştur. Türkmen şairleri, Arapça ve Farsça'dan uzak durmakla yetinmemişler, milli dil ve edebiyatı halka ulaştırmak için çaba göstermeye başlamışlardır. XVII. yüzyıl şairi olduğu tahmin edilen Türkmen şairi Şâkendî'den ancak dört şiir bize ulaşmıştır. “Çîstân” (bulmaca) şeklinde yazılan bu şiirlerde şair Arap alfabesinin Türkmen diline uygun olmadığını anlatıyor. “Yılan” redifli bir şiirinde Arap alfabesini yılanla benzeterek âdetâ protestosunu dile getiriyor (Bekmıradov, 1987, s. 57):

Bir ağızdan yiğrim sekiz ses çıkar,
Örân (oldukça) tutuk, bîr-bîrinden pes (kötü) çıkar,
Gözi kördür, yine cahâna bakar,
Sözlâbilmân (telaffuz edemeden) waz-waz etdi ol *yılan*.

Şairin dönemindeki mollaların Arap alfabesinin gökten indiğine inandıkları anlaşılıyor. Şair başka bir şiirinde böyle düşünenlere olan şaşkınlığını dile getiriyor (Bekmıradov, 1987, s. 58):

“Bu görnetîn (açıkça) bize asmândan îndi”
Diyşip (diyerek) cedel edyâr (tartışıyor) millet biz bilen

XVIII. yüzyıl Türkmen şairi Andalîp, *Oğuznâma* adlı eserinde Arapların Orta Asya'yı ele geçirmelerinden sonra yaygınlaşan Arap alfabesinden sonra yok olan ya da kullanımdan kalan alfabeği anımsıyor. Bu alfabenin halka ettiği hizmetini yüksek

değerlendiriyor ve alfabenin düştüğü duruma üzüyor. Ünlü Türkmen dilci âlim Hıdırov, bu konuyu (Türkçeye çevirisiyle) şöyle değerlendiriyor:

Bazı yazarlar kullanılagelen alfabenin Araplar tarafından yok edildiğini dile getirmekten çekinmişlerse bile değişik yollarla alfabenin yok olmasını beyan etmişlerdir. Buna *Oguznâma*'da geçen aşağıdaki satırlarda şahit oluyoruz.

Hıdırov (1962, s. 16)⁵, daha sonra *Oguznâma*'dan aşağıdaki şiiri aktarıyor:

Bir asmânî belâ înip nihândan (gizlice),
Yuwutdı ol dürli gımmat (değerli) bahânı (yüce değeri);
Tiriklikde zerûr ol bizge cândan,
Oğuz öwlâdınıñ rûh-ı rowânı.
Yâşın **üç müñden âşıp tōrtge** mindi,
Bu yâşda çekmediñ renci, ızânı (eziyeti).
Oğuz öwlâdıdan ayrıldıñ indi,
Ki bizlerge koyup mâtem kızânı.
Seni asmân ajdarhâsı yuwutdı,
Sen anıñ qarnıda tutdıñ mekânı.
Cemâlîñdan cahan köñlin sowutdı,
Men oldım   Andalıb wasfıñ yazanı.

39

Şair, halk türküsüne dönüşen başka bir şiirinde bulmaca şeklinde yazdığı iki beytinde şöyle diyor:

Atası akıl, enesi nakıl (atasözü)
Bir gız toğılmış,yiğrimi tōrt şekil.
Şu yañlığ güzel, milletîñ yarı,
Bul bizden owal bolsa da zârı.⁶

Bu şiirdeki yirmi dört şekilli kız, belki de yirmi dört harfi anlatıyor.

XVIII. yüzyılın büyük Türkmen şairi Şeydâyî de Arap diline ve alfabesine protesto bildirmekle yetinmemiş, yok olup giden Oğuz alfabesi için bir ağıt yazmıştır. Şeydâyî de Şâkendî gibi fikirlerini açıkça dile getiremediği için şiirini bir “çîstân”

⁵ Hıdırov bu şiiri Türkmenistan İlimler Akademisi'nin yazamalar kütüphanesinde 17 numara ile kayıtlı Oğuznâma yazmasının 15. sayfasından almıştır

⁶ Aynı yerde, s. 9-11.

(bulmaca) havasında yazmıştır. Tarihî ve edebî değerini göz önünde bulundurarak şiirin tamamını Türkçe çevirisiyle veriyoruz: (Aşırpur Meredov, 1978, s. 12)

Şeyle gulağa yakımlı, Sözledim güzel yügrüm baş. güzel yirmi beş harf	Öyle kulağa hoş geliyor ki (Ben o seslerle) konuştum ey Ne kadar hoş sesli ve ahenkli imişsin, İzladım güzel yiğrim baş. beş.
---	--

Bugün ornuñ boldy belli, Bul amanat telli-pelli, emanettir, Ösdürüp şul güne çenli, Gizledim güzel yiğrim baş. (seni) ey güzel yirmi beş. Arzuw edip yete bilmen, ulaşamam, Görünip dûr tuta bilmen, ele geçiremem, Mâl-ı dünyâ sata bilmen, satamam, Özledim güzel yiğrim baş. yirmi beş.	Bugün mevkiin belli oldu, Bu, şöyle veya böyle, bir (Onu) geliştirdim bugüne kadar, (Ama) gizlemek zorunda kaldım Arzu ettiğim halde (ona) Gözümün önünde duruyor ama (Onu) dünyanın malını verseler Benimsedim (seni), ey güzel
---	---

Yedisinden owâz çıkıp, On sekizin tartar çekip, çekip götürürler, Üç müñ yaşda ömrün yakıp, erdince,	Yedisinden âvâz çıkar, (Bunlar harflerin) on sekizini Üç bin yaşında ömrünü sona
---	---

Bōzladım güzel yağrim bāş
7ey güzel yirmi beş
Matem, mersiye Şākendî,
mersiyeyi
Yazıp geçmiş niçe bendi,
(duygularını) anlatmış,
Okîp yâd ederler şindi,
anarlar şimdî,
Özledim, güzel yağrim bāş.
yirmi beş.

Deve gibi böğürerek “bozladım”
(Bu konuda) Şākendî matem ve
Bırkaç bentte yazarak
(Onları insanlar) okuyup seni
(Ben de) seni özledim, ey güzel

Seydâyî diyr, bâr beterler,
durumlar da var,
Senin üçîn yâs tutarlar,
Bu wağt kem-kâs tutarlar,
duyarlar,
Yiter sen güzel yağrim bāş.
güzel yirmi beş.

Şeydâyî der ki daha kötü
Senin için yas tutarlar,
Şimdiki zamanda eksikliğini
(Sen ise) yok olup gidersin, ey

41

Şair kendi dili hakkında yazdığı başka bir şiirinde Arap ve Acem dillerinin her şeye karıştığını ve güzel bir düzen içinde şakıyan ana dilinin artık din evinde şaşkın kalıp sağırлаştığını dile getirdikten sonra (Türkçe çevirisiyle) şöyle diyor: (Aşırpur Meredov, 1978, s. 13)

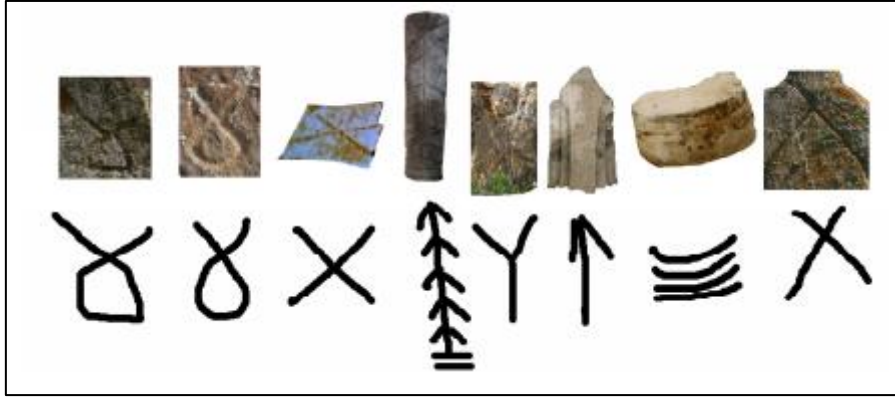
Şeydayî diyr, kelâm mantık eyesi, Şeydâyî der kelâm mantık iyesi,
İndi onı hiç kim gelmez diyesi, onu kimsenin gelmez diyesi,
Arap dili boldı sözler güyesi, Arap dili oldu sözler güvesi,
Dartışıp dört yâna süryân tillerim. Gerilip dört yanda sürünür
dilim.

Bu şiirlerden Türkmenlerin/Türklerin İslamiyet’ten önce ve üç bin yıllık geçmişi olan yedi ünsüzü ve 18 ünlüyü gösterebilen yirmi beş harfli bir alfabeleri olduğu

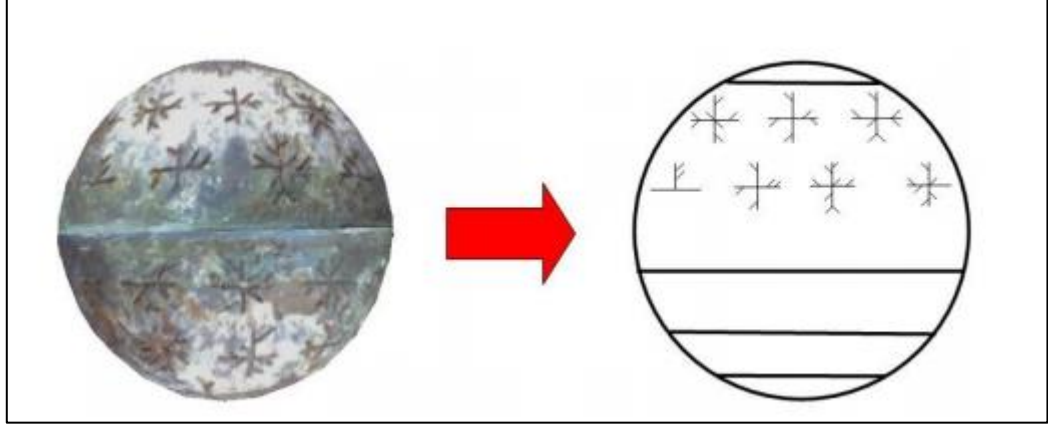
Şekil 7. Türkmen Sahra’da (İran) Bulunan Damgalı Eski Mezar Taşları

⁷ Bozlamak devenin bağırmasını anlatır; Türk halk müziğindeki *bozlak* bu fiilden türemiştir.

anlaşıyor. Andalîp ise bu alfabenin yaşının üç bini geçip dört bin yıl olduğundan bahseder. Şeydâyî, Şâkendî ve Andalîb bu alfabenin yok olmasında Arapçanın rolü olduğunu yazıyorlar. Bu şairlerin bahsettiği alfabenin 24 Oğuz boyunun damgalarıyla ilgili olabileceğine inananlar var. İslamiyet'ten önceki mezar taşlarının incelenmesi gerekir. Bu alfabede yazılan metin yok. Ancak, İran'ın kuzeyinde, Türkmenlerin oturduğu bölgede Arapçadan başka harflerle yazılan kırık dökük mezar taşları var. Bu taşlardaki damgayı andıran görüntüler belki de mevtanın mensup olduğu boyları belirleyen işaretlerdir. Bu damgalardaki bazı şekiller Kök Türk alfabesindeki harfleri de andırıyor.

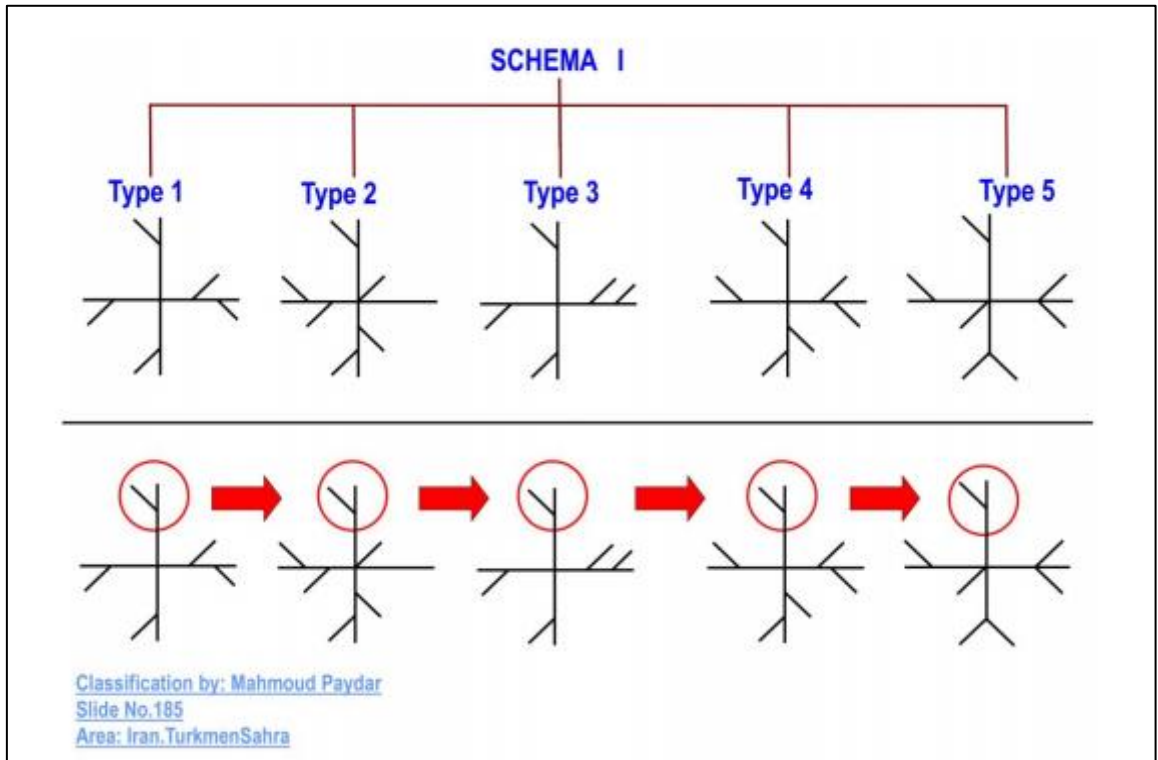
Bu bölgede Gökçe Dağ'ın eteğinde, Halid Nebi'nin mezarının yakınında karpuz biçimli mezar taşları var. Bu taşlar ya kullanılmayacak kadar tahrip edilmişler ya da tamamen yok olmuşlardır. İran Türkmenlerinden inşaat mühendisi **Mahmud Paydar** İran'da ve başka ülkelerde Türkmen mezar taşlarıyla ilgili çok geniş araştırma yapmıştır. Araştırmalarının sonucunu İran'da Gonbed-e Ğâbûs şehrinde çıkan Yaprak dergisinde yayımlamıştır (Paydar, 2001, ss. 11-16). Paydar, Gökçe Dağ'daki gibi karpuz biçimli taşları Kazakistan'da Mangıstau'da da görmüş, fakat buradaki taşlarda yazı yokmuş; belki de silinmiştir.

Şekil 8. Paydar'ın (2001) Bulduğu Taşlardan Birisi ve Şematik Görüntüsü

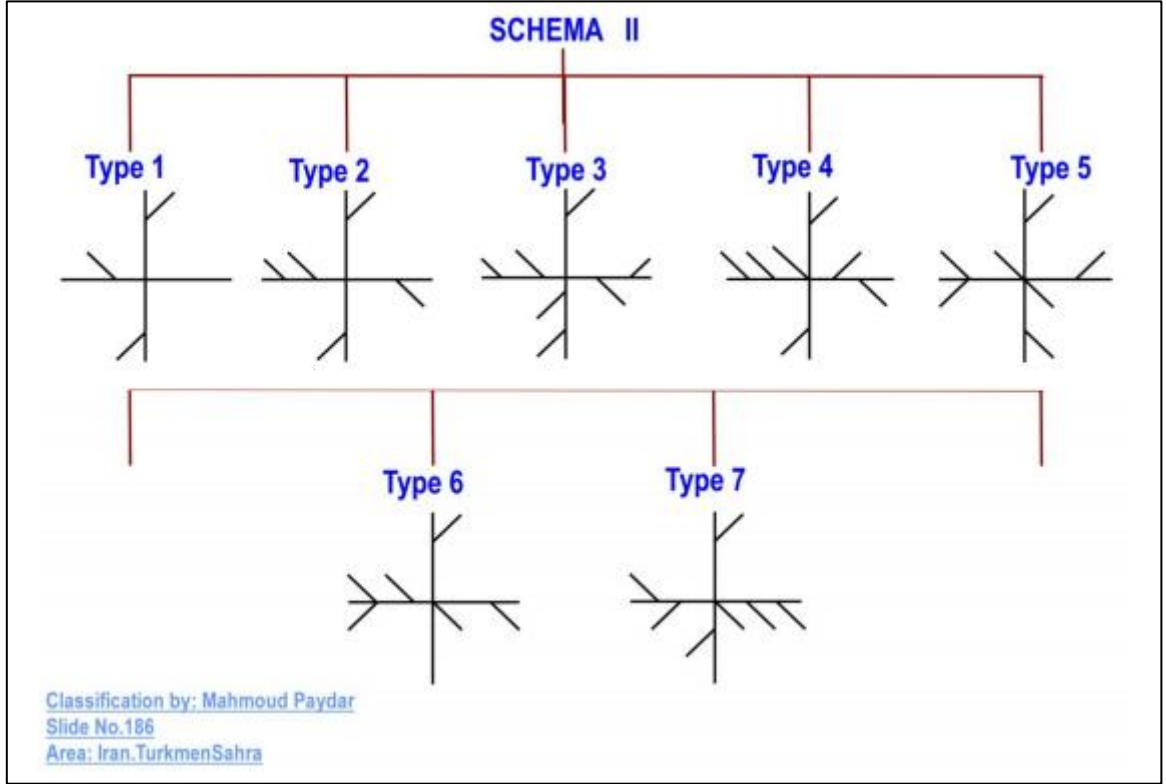
Paydar, Gökçedağ'daki taşlardan tam şekliyle korunmuş birisinin bir yerde bulunduğunu haber alınca görmeye gitmiş. Taşın sahibi içinde hazine bulunacağını umduğu için taşı ortasından kesip ikiye bölmüş, sonra da yapıştırmıştır. Bu taşın üzerinde altı satır üzerinde yirmi işaret ya da harf bulunuyormuş. Paydar, bu taşıki şekilleri biçim özelliklerine göre tasnif ettiğinde altı grup ortaya çıkmış. Bunlardan

43

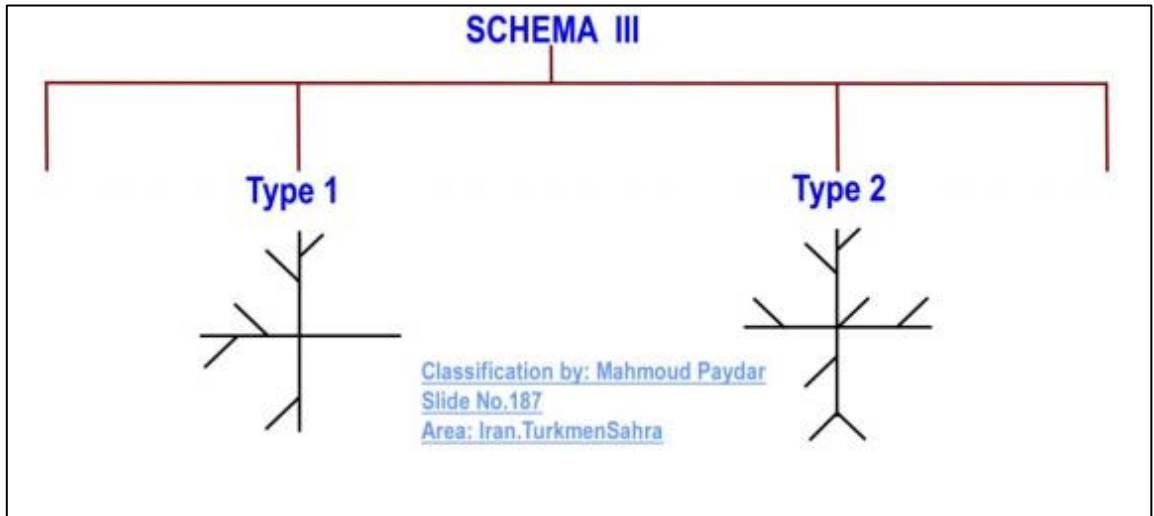

Şekil 9. Paydar'ın (2001) Sınıflandırdığı 1. Grup Şekiller

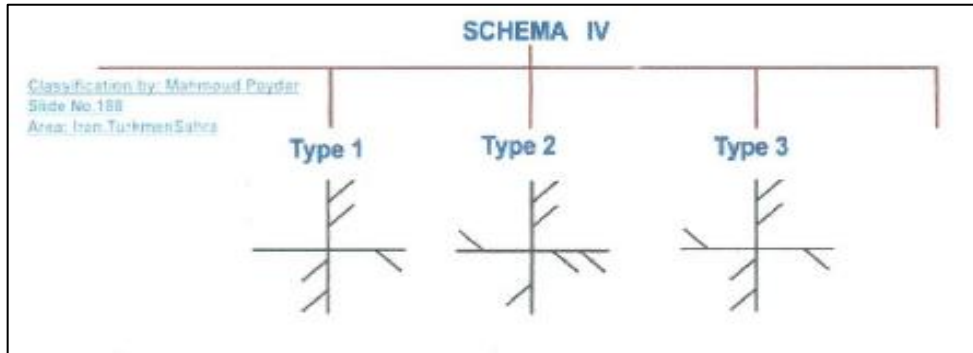
ikinci grup yedi şekilden ya da harften oluşmuştur. Bu da Şeydâyi'nin yukarıda geçen şiirindeki “Yedisinden owâz çıkar / On sekizin tartar çekip” beytini akla getiriyor.

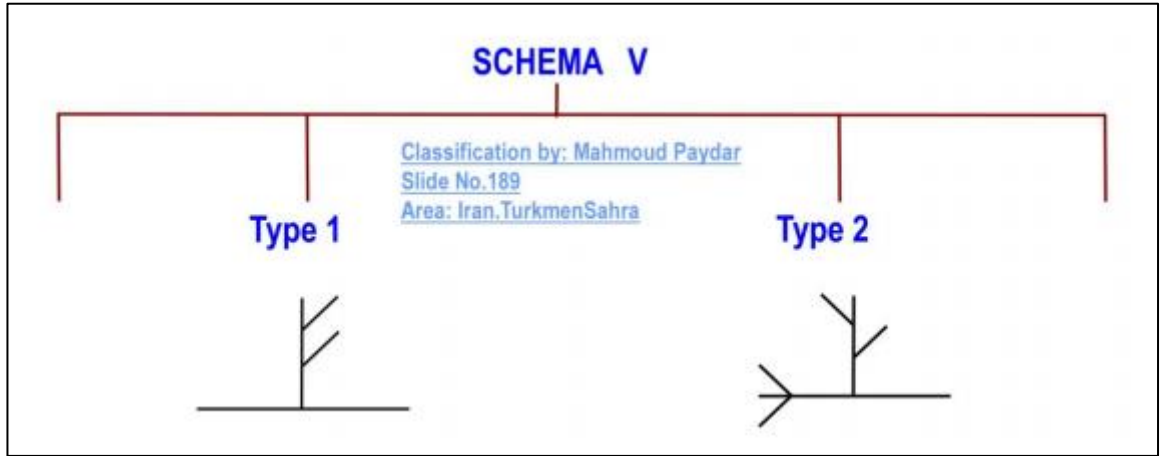
Şekil 10. Paydar'ın (2001) Sınıflandırdığı 2. Grup Şekiller

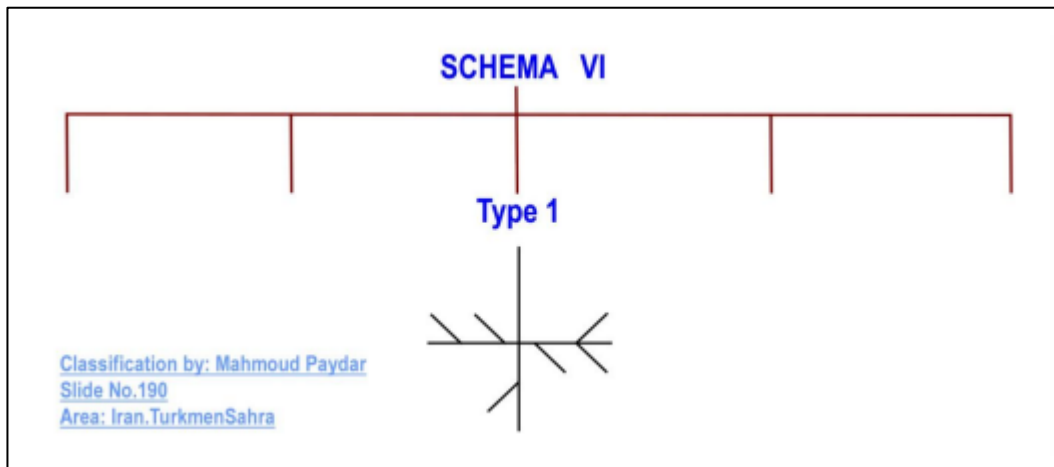
Şekil 11. Paydar'ın (2001) Sınıflandırdığı 3. Grup Şekiller

Şekil 12. Paydar'ın (2001) Sınıflandırdığı 4. Grup Şekiller

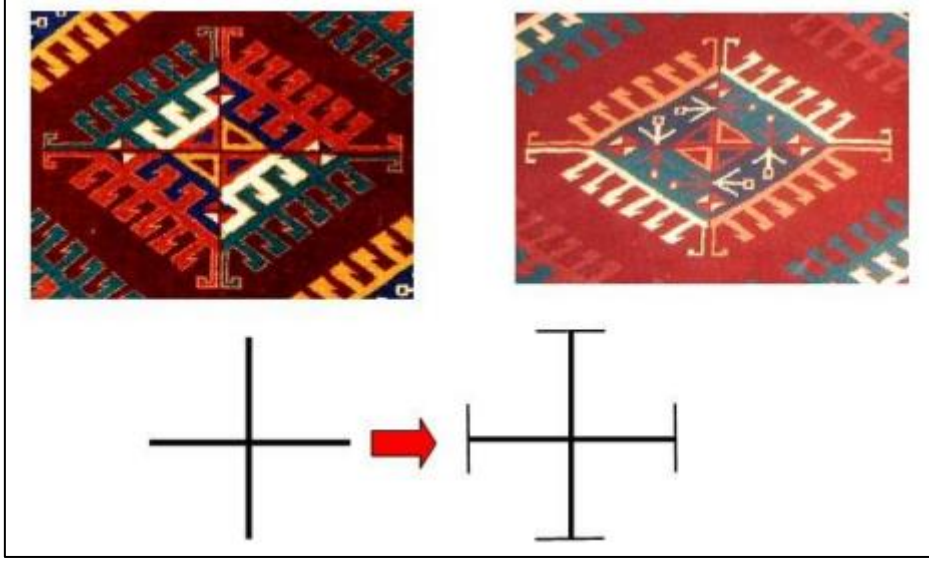

Şekil 13. Paydar'ın (2001) Sınıflandırdığı 5. Grup Şekiller

Şekil 14. Paydar'ın (2001) Sınıflandırdığı 6. Grup Şekiller

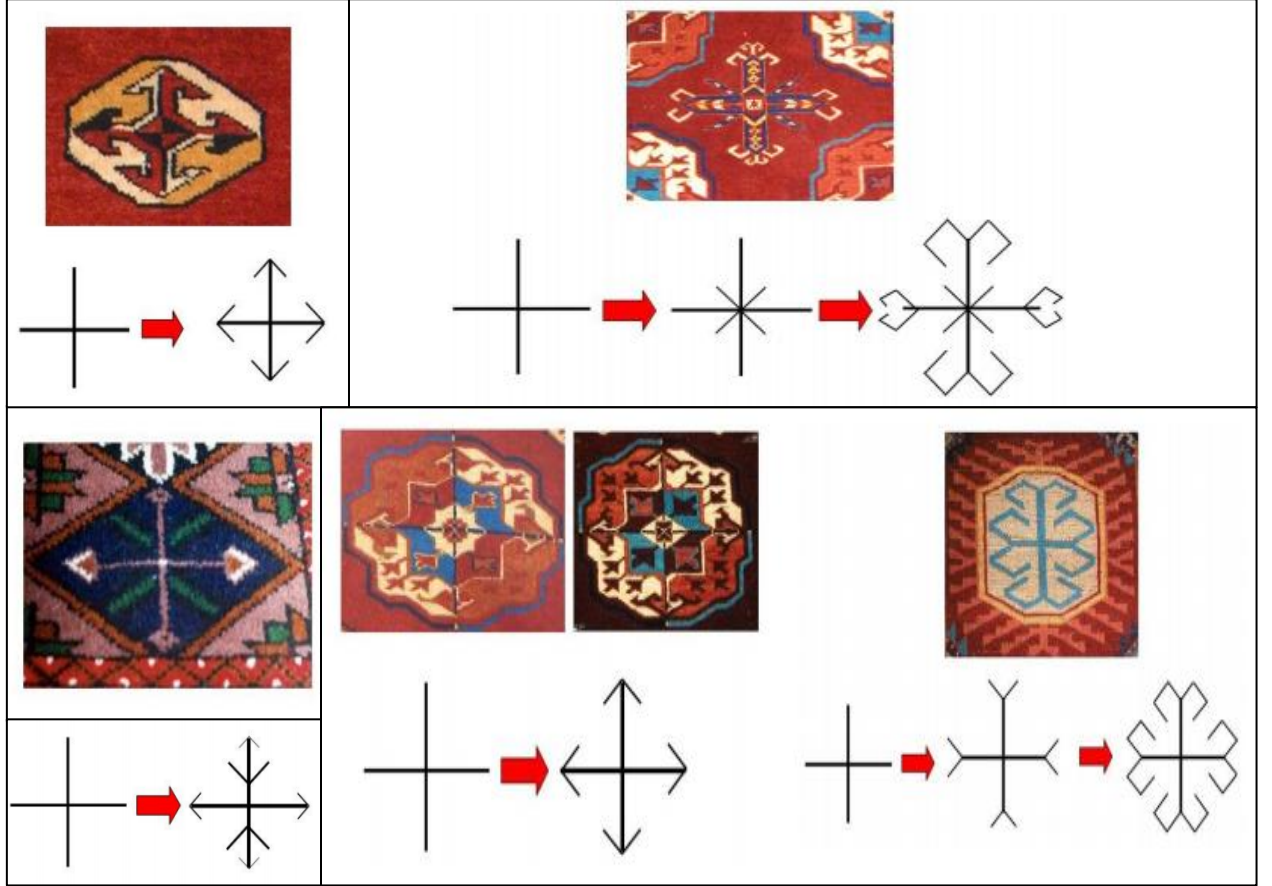
Bu işaretler ya da harfler Türkmen halısında da vardır:

Şekil 15. Türkmen Halısı Desen Örneği

Yukarıda, sağdaki desenin içinde (mavi zeminli bölümünde) *t/ta* harfini gösteren dört Kök Türk (runik) harfi var (ikisi altta, sağda, ikisi de solda, üstte).

Şamanizm’de çarpı işareti Tanrı’yı ifade eder. Şamanizm ritüelini yerine getiren kişinin tefinin ortasında da Tanrı’yı simgeleyen artı işareti dikkati çekmektedir.

Şekil 16. Çeşitli Türkmen Halısı Desenleri

Türkmen örgü ve dokuma sanatında sık kullanılan artı şeklindeki desen günümüzde bile Kuran bohçalarında görülmektedir.

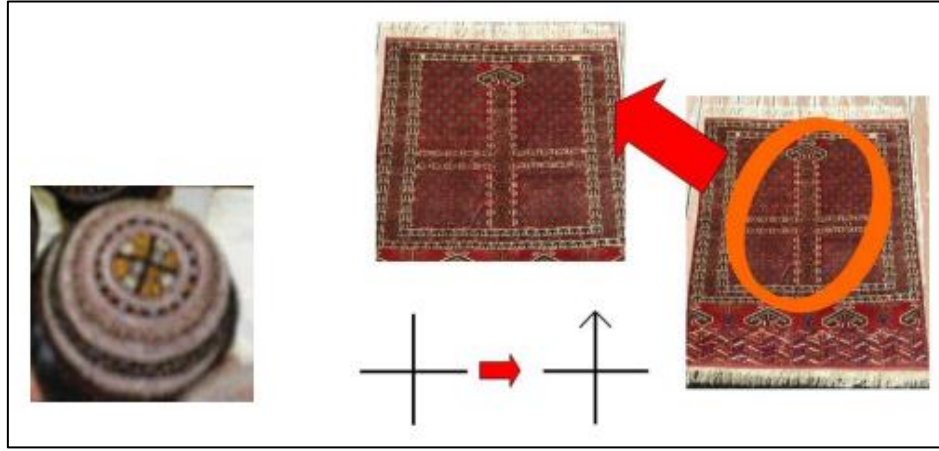

Şekil 17. Kuran Bohçası

Şekil 18’de bulunan Şaman’ın tefinde de Tanrı’yı simgeleyen artı işareti dikkat çekmektedir.

Şekil 18. Şaman

Şekil 19. Takke ve Seccade Desenleri

Takkelerin tepesinde de Şamanizm'in simgesi hâlâ ihmal edilmemektedir. Seccadelerde de Tanrı simgesi olan artı işareti hâlâ yaygın olarak kullanılmaktadır⁸.

Kök Türk yazıtlarındaki bazı harfler Türkmen halısında desen olarak kullanılmaktadır. Bunların bazıları, meselâ *k* harfinin karşılığı olan ok şekli eski Türk damgalarında da vardır. Türkmen halısında kullanılan böyle desenler genellikle kutsal olarak kabul edilen değerleri betimleyen şekillerdir. Bunlardan biri, daha önce de belirtildiği gibi, Kök Türk yazıtlarındaki *t/ta* harfidir. Bu harfin bir dağı betimlediğine inanılıyor. Dağ da Şamanizm'de kutsal bir yerdir. Kök Türk alfabesinde yine bir kutsal mekân olan evi simgeleyen *b/eb* harfi de Türkmen halısında yaygın olarak kullanılan bir desendir. Ayrıca, Türk mimarisinde, meselâ Konya'daki Karatay Camii'nde görülen Oğuzların ok ve yay simgesi de çok eski zamanlardan beri kullanılagelmiştir.

⁸ Alfabeyle ilgili bölümdeki resimler Mahmud Paydar'ın makalesinden alınmıştır.

Şekil 20. Yomut Halısı

Şekil 20’de bulunan Yomut halısında *Gabsa Göl* adlı desenin içinde çeşitli yönlerde yerleştirilen çok sayıda Kök Türk alfabesinin *t/ta* harfi süs olarak yerleştirilmiştir. Halının uç tarafında *toprak* denen beyaz renkli bölümde nazardan korunmak için renkli *alaca ip* yerleştirilmiştir. Halının *âlem/ âlem* denen *toprak*’tan sonra gelen bölümünde de Selçukluların devlet arması olan “çift başlı kartal” motifleri görünüyor. Çift Başlı Kartal bugün de Türkmen devletinin tuğrası olmuştur.

Şekil 21. Bir Türkmen Halısı

Şekil 21'deki halının sol kıyısında, dikine, ok ve yay deseni, onun yanındaki hanede, yatay, yönü sol kıyıya doğru olan Kök Türk alfabesinin *r/er* harfi dikkati çekmektedir. Bu desenler halının alt kıyısında ve ana *göl*'leri çevreleyen hanelerde de görülmektedir.

5. Halı Bir Müzik Âleti Midir?

Halı uzmanları sık sık halının müzikalitesi ya da müzik ile olan ilişkileri hakkında halıdaki renk ve desen ahengini vurgulayarak yazıyorlar. Onlar halıyla müziği birbirinden ayırmamak gerektiğine inanıyorlar. Ünlü halı-şinâs, Dr. J. Thompson (1993, s.16) bu konuda (Türkçe çevirisiyle) şöyle yazıyor:

“Ne zaman halının atkı ve çözümleri aklıma gelirse bir müzikal porte ve onun üzerindeki notalar gözümün önünde canlanıyor. Bunlar halının nakışlarını ortaya çıkarıyor.”

Gerçekten de notaları andıran düğümler, halı dokuyanın yorumuyla kendine özgü bir düzen oluşturuyor. Bu düzen halk müziği gibi bölgeden bölgeye değişiyor. Zira halı da müzik gibi yoruma dayalı bir sanattır.

Halı ile müziğin ilişkisi konusunda yazılan en son makalelerin birinde (Naroditskaya, 2005, ss. 25-57) Azerbaycan “mugam”larının halı ile fiziki ve sosyal ilişkilerinin olduğu vurgulanıyor ve Azerbaycan’ın Şahnəzərli halısıyla Rast mugamı karşılaştırılıyor. Bu bilimsel araştırmasında, Naroditskaya, halıyla bu mugamda paralel durumda tekrarların, kırılmaların, simetri ve asimetrinin var olduğunu, mugamın erkekler tarafından icra edildiğini, halıyı ise kadınların dokuduğunu göz önünde bulundurarak beyan ediyor.

Halı için kullanılan en eski ad Divânü Lûgati’t-Türk’te iki yerde geçiyor, birinde ‘yaygı, halı, kilim gibi şeyler’ anlamında *kiwiz* (Atalay, 1999, C. I, s. 366), ikincisi de ‘yaygı, yünden dokunmuş olan döşek ve yaygı gibi şeyler’ anlamında *küwüz* şeklinde (Atalay, 1999, C. III, s. 164). Codex Cumanicus’ta *köwüz* sözünün ‘büyük halı ya da sıradan bir döşek’ anlamında kullanıldığını belirten Clauson (1972, s. 692) “Houtsma’da *köwüz* olması gereken sözcük yanlışlıkla *kö:r* şeklinde yazılmıştır” diyor. Bence bu söz *kör* değil, *köwüz*’ün rotatizme uğrayarak *köwür* olmuş şeklidir. Bu söz Rusçada ‘halı’ anlamında *kovyor* olmuştur. Şipova (1976, s. 189), Sreznevskiy’den aktardığı bilgi esasında bu sözün *kovor* ve *kovr* şeklinde 977’de Rusçaya girmiş olduğunu yazıyor (I.I. Sereznevskiy, Materialy dlya Slovarya Drevnerusskogo Yazyka, Sankt-Peterburg, 1893-1921, C.I, ss. 1242-1244). Rus dilci âlim Fasmer de bu sözün muhtemelen Tuna Bulgarcası ya da Eski Çuvaşça *kebir*’den türeyen *kaver*’den gelmiş olabileceğini yazıyor ve Çağatayca’da ve Doğu Türkçesinde *kigiz*’in ‘keçe’ anlamında kullanıldığını, Moğolcada da *kebis* sözünün ‘halı’ anlamına geldiğini belirtiyor (Fasmer, 2009, C. II, s. 270).

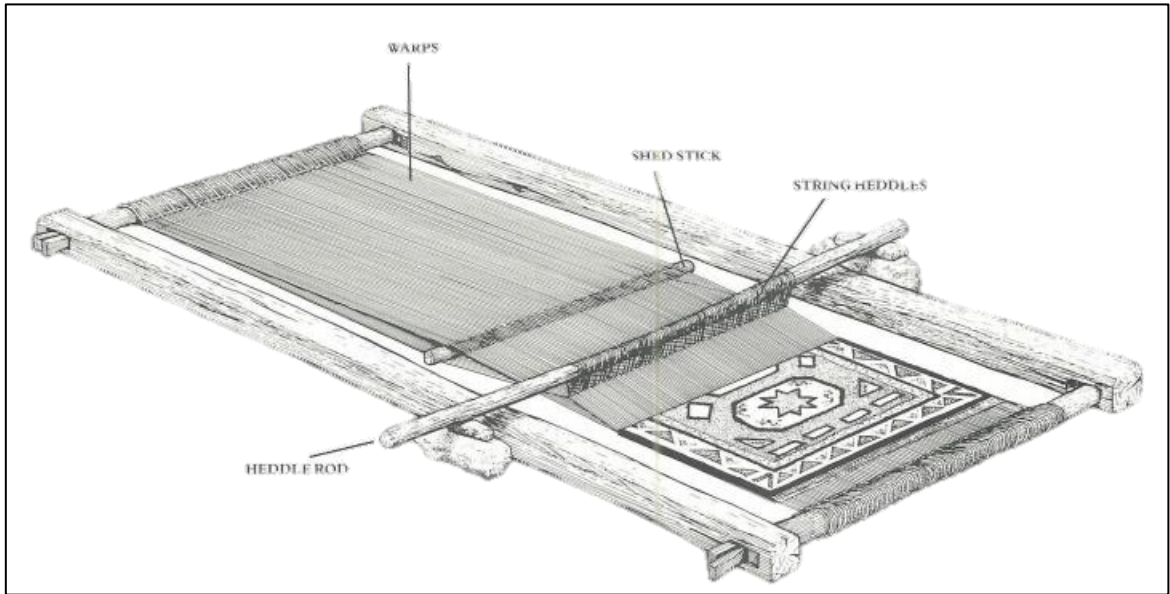
‘Keçe’ anlamındaki *kigiz*, Kırgız dilinde *kiyiz* (Yudahin, 1945, s. 467), Kazakçada da *ki:iz* olmuştur. Ferhenge-i Farsî’de ‘yünden yapılan keçenin bir türü’ diye tanımlanan *ki:z* ya da *ke:z* کیز sözünün Farsça olduğu belirtiliyor (Moin, 1381 H. Ş, C. III, s. 366). Arap dilinde de *kîs* كیس sözü var ve ‘içine para ya da taneli yiyecekler

konan küçük kese' anlamında kullanılıyor (El-Muncid, 1908, s. 751). Bu sözün Arapçada başka hiçbir türevi yoktur. O yüzden de onun başka bir dilden, meselâ Türkçeden Arapçaya geçmiş olduğunu gösteriyor. Zira aynı şekilde yazılıp *keys* okunan başka bir Arapça sözün on beş türevi vardır. Arapçada kullanılan *kîs*, sözünün Farsçadaki varyantı *kîse* ya da *ke:se* olmuştur. Farsçada bu söz 'küçük para torbası', mecazî anlamda da 'cep' için kullanılır. Farsçada 'cep kesen' anlamı olan *kîse-bur*, 'yankesici' demektir. Bu anlatımlardan, eskiden kullanılan küçük torbaların keçeden imal edilmiş olduğu anlaşılıyor. "Kese" sözü Orta Farsçada *hänbân* şeklinde kullanılmış (Mackenzie, 2009, s. 290), daha sonra da *änbân* olmuştur. Bu söz de daha çok deriden yapılan küçük torbalar için kullanılmıştır. Türkçede de *kese* 'küçük torba ve cep' anlamlarında kullanılır. *Keçe* sözünün kökeni bilinmiyor (Eren, 1999, s. 225). Bu söz muhtemelen *kigiz* > *ki:z* > *ki:s* > *kîse/ke:se* şeklinde ortaya çıkan *kese*'ye analogi yoluyla benzetilmek suretiyle ortaya çıkmış olabilir. Zira, Lûgat-i Çağatay'da da *kîz* ve *kigiz* sözleri 'keçe, kilim ve çul' gibi anlamlarda kullanılıyor (Şeyh Süleyman Efendi, R. 1298, ss. 265-267). Türkmencede, 'keçe ve keçe gibi şeyler' anlamında *keçe-kîz* birleşik ad vardır. Türkmen klasik şairi Mağtımğulı da keçe anlamında *kîz* sözünü kullanmıştır: *Ādam bār per (tüy) düşek yānın āğırđar Ādam bārđır āk kîz dîzına değmez* (Mağtımğulı Dîwanı, 2008, s. 330).

'Haly' anlamındaki Çuvaşça *kebir* ve Moğolca *kebis* gibi sözler, *köwüz*, *kiwiz* ve *köwür* gibi kavramların fonetik değişikliğe uğrayan varyantlarıdır. Türkçede /z/ sesi /r/ sesine, /p/ sesi /b/ ya da /w/ sesine dönüşebilir. Ayrıca /b/ sesi /g/ sesi şeklinde, /g/ sesi de hem /b/ hem de /w/ sesi şeklinde değişebilir. Bu fonetik olasılıklar göz önünde bulundurulursa, *kopuz* sözü *kobuz* > *kowuz* (Türkmençede ağız kopuzuna *ğowuz* denir) > *kobur* > *kowur* ya da *koguz* > *kogur* olabilir; Eski Türkçede ve bazı Türk dillerinde 'halı' anlamında kullanılan *köwüz*, *köwür*, *kebir* ve Moğolca *kebis* gibi sözler *kopuz*'dan türemiş sözcüklerin incelmış şekilleridirler. Fasmer, Mikkola'dan aktardığı bilgi esasında (*Memoires de la Société Néophilologique á Helsinki*, Helsinki 1893, C. I, s. 389), Rusça *kovyor* (halı) sözünün eski şeklinin 'halı, battaniye' anlamında *kogurr* olduğunu yazıyor (Fasmer, 2009, C. II, ss. 270-271). Bu söz Moğolca 'kopuz' anlamındaki *kugur* > *hugur*'u (hu'ur okunuyor) (Lessing, 2003, C. II, s. 1515) akla getiriyor. *Kopuz*'dan türeyen *köwür* ya da *kögür* Eski Moğol dilinde *kugur/ ku'ur* olmuş olmalı. Bu söz de kopuz demek. Kopuz çalana da Eski Moğolcada *ku'urçin*

deniyor (Haenisch, 1949, s. 177). Bu söz Farsçaya ‘lut çalan’, ya da ‘kopuz çalan’ anlamında *kuhûrçî* şeklinde girmiştir (Doerfer, 1963, C. I, s. 443). Moğolcada ‘davul’ anlamına gelen, aynı anlamda Çağataycada da var olan *köwürge* de kopuz ile ilişkilidir. Bu söz yanlış okunduğu için Farsçaya *geverge* گورگه şeklinde girmiştir (Amîd, 1343 H. Ş., C. II, s. 886). Sanatsal yönden halıyla müzik arasında bir bağın olduğu değerlendiriliyor ama somut bir sonuca varılamıyor. Dil yönünden sunulan bu çalışmada halının en eski adının *kopuz*’dan türediği konusu irdelenmeye çalışılmıştır. Burada, yapı olarak çok farklı görümler de Türkçe *çöğür*, *cura*, *sipsi* ve Kırgız müzik aleti *sıbzga*’nın adlarının da *kopuz*’dan türemiş olduğu konusunda bir not düşmek istiyorum. Bu, aslında ayrı bir araştırma konusu olabilir.

Yukarıda anlatıldığı gibi çok eskiden kopuz ile halı aynı kavramla anlatılmış, ancak bu kavramın ilk halı için mi yoksa kopuz için mi kullanıldığını bilemiyoruz. Zaten görünüş ve işlevi bakımından halı tezgâhı bir müzik âletine, meselâ kopuza benzer- teli var, telli müzik âletinde olduğu gibi eşığı var ve zaman zaman kuruluyor, akord ediliyor. Türkmencede halı tezgâhına *ğurama* denmesi de kurulan, akord edilen halı tezgâhının ve halının müzikle olan ilişkisini ifade ediyor, zira bu söz (sazı) kurmakla, akord etmekle ilgilidir. Aşağıda müzik âletini andıran *ğurama* (tezgâh) gösteriliyor.

Şekil 22. Halı Tezgahı (ğurama)

Bu *gurama*'yı hem ses ile ilgili olarak hem de yük taşıyıcılık vasfı ile değerlendirebiliriz:

- Ses ile olan ilişkisi: Halı dokunurken bir sıra düğüm atıldıktan sonra düğümlerin yerine oturması için onlar belli bir ritimle tarakla dövülürken *tok tok* gibi ses çıkar. Bu sesler halının renk ve desen bakımından ahenkli olan atmosferinde kendine özgü bir musikîdir. *Tok* sesinden türemiş olan *tokumak* fiili Eski Türkçede 'vurmak, dövmek' anlamında kullanılmıştır. Bugün *tokmak* olarak bilinen âletin adı da *tokumak*'tan türemiştir. Sonra da *er böz* (bez) *tokıdı* örneğinde olduğu gibi *tokumak/dokumak* türemiştir. Halının vurma ile ilgili özelliğinden dolayı Arapçada halıya *zarbiyye/darbiyye* denir.

- Yük taşıma özelliği: Bazı telli musikî âletlerinin, meselâ bağlamanın, tellerinin gergin durması için telleri taşıyan küçük bir tahta parçası vardır. Yük taşıdığı için Türkmencede ona *eşek* denir. Türkçede *eşek* bir küfür sözü olarak algılandığı için telleri taşıyan parçaya *eşik* deniyor. Tezgâhın ortasında *arış*'ların ya da çözügünün gergin durması için bir *eşek* vardır. Tezgâhta uzunlamasına duran ipliklere (çözügye) *arış*, onun düğüm şeklinde üstüne yüklenen renkli ipliklere (atkıya) de *argaç* denir. Görüldüğü gibi, *arış* ve *argaç* sözcüklerinin her ikisi de 'zahmet çekmek, yük taşımak' gibi anlamları olan *ar-* fiil kökünden türemişlerdir; *arış* yük taşıyor, *argaç* da yükleniyor. Türkçe *argın* sözü de *ar-* fiilinden türemiştir. Türkmencede, "kolay gelsin" ya da "yorulmayasın" demek için *ârma* denir. İçine çok yük yerleştirilebilen bir Türkmen çuvalına *ârtmak* denir. Bu ad da yük ile ilişkili olmalı. Moğolcada *tohu-* fiili 'dokumak, üstüne koymak, yüklemek' gibi anlamları ifade eder (Lessing, 2003, C. II, s. 1279). Bu da dokuma ile ilgili yük taşıma eylemini anlatıyor. Aynı kökten türemiş olan *tokum* sözü de Çağataycada 'palan, semer' anlamında kullanılmıştır (Şeyh Süleyman, R. 1297, s. 122). Bu örneklerden halının çözügünün üstüne yüklenen atkılardan oluşan bir *kalınlık* olduğu anlaşılıyor.

İnsanlar, hal hatır sorarlarken hayatlarında önemli yeri olan şeylerin üzerinde dururlar. Meselâ her sabah kahvaltısında ancak prinç yiyerek kendilerine gelen Çinliler "Gün aydın" demek için "pirincini yedin mi?" derler. Türkmenler de "kök mi, gürğun mü?" derler. Bu da "halı gibi, müzik âleti gibi kurulmuş ya da akortlu musun?" anlamına gelir.

Dokuma ve örmek Türklerin yaşamında geniş yer tutan bir sanattır. Bu sanatın terminolojisini şimdiki yaşamımızın değerleri olarak kullandığımızın belki de farkında değiliz. Meselâ Türklerin Oğuz grubunun dillerinde *tikmek* > *dikmek* sözü *ağaç dikmek*, *binâ dikmek* ve *gömlek dikmek* eylemlerinde benzer hareketi, dikeltmeyi ve düzgün hale getirmeyi anlatıyor. Bu dillerde *örmek* eylemi (Azerbaycan Türkçesinde *hörmek*) de yaygın olarak kullanılıyor. Eski Türkçede *tam tokıyu* ibaresi ‘duvar örüp’ anlamında kullanılıyor (Clauson, 1972, s. 467). Burada *tokı-* fiili inşa etmek anlamında kullanılıyor. Orhon Yazıtları’nda *bengü taşı tokıttım* cümlesi ‘ebedî taş hakkettirdim (üzerine yazdırttım)’ demektir (Tekin, 2006: 22). *Bina etmek* için Türkmencede *salmak* kullanılır. Türkmencede ‘keçe imal etmek’ eylemi için *keçe salmak* denir. Tam *tokımak/ dokımak*, *örmek* gibi *salmak* da Türkmencede ‘bir şeyi kurmak, imal etmek’ anlamlarında çok eski zamandan beri kullanılagelmiştir.

Etmek, *işlemek*, *yapmak*, *örmek* gibi fiiller Türkçede meslekleri ifade eden eylemlerdir. *Etmek* aslında ‘deriyi işlemek’ demektir. Türkmencede deri *eylenir*. Arapçada ‘işlenmiş deri’ anlamına gelen *edîm* sözü de (Moin, 1381 H. Ş., s. 183) *et-* fiil kökünden türeyen Türkçe *edim* olmalı. ‘Yükseltmek’ anlamında kullanılan *örmek* hem örgü örmek, hem de duvar örmek eylemleri için kullanılır. *Yapmak* da tuğla gibi şeyleri birbirine yapıştırmayı anlatır; Türkmencede *çörek yapmak* ‘ekmek için hazırlanan hamuru, tandırın iç duvarına yapıştırmak’ anlamında kullanılır. Türkiye’de birçok yerde hal hatır sorma sözleri yukarıda açıklanan iş ya da meslekler ile ilgilidir. ‘Nasılsın?’ demek için Kilis’te *ne’doñ* (ne ediyorsun)?, Gaziantep’te *nîşliñ* (ne işliyorsun)?, Kıbrıs’ta *n’âpañ* (ne yapıyorsun)?, halısıyla ünlü Kayseri’de de *n’öryoñ* (ne örüyorsun)? derler.

Makale yazarının Yomut halısına yerleştirilen portresi (1996).

Kaynakça

- Amid,H. (1343 H. Ş.) Ferheng-e Amid, Tehran
Arat, R. R. (1979), Kutadgu Bilig, TDK, Ankara.
Aşırpur Meredov, N. (1978), Şeydâyî, Ylym, Aşgabat.
Atalay, B. (1998), Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi, TDK, Ankara.
Azemoun, Y. (1998), “Unravelling the Knot – An Etymology of Ghereh”, Ghereh No, 15, Torino.
Azmun, Ý. (2017), Söz Kökümüz Öz Kökümüz, Gün, Stokholm.
Barnhart, R. K. (editör) (2003), Chambers Dictionary of Etymology, Chambers, Edinburg- New York.
Bekmiradov, A (1987), Andalıp Hem Oğuznamaçılık, İlim, Aşgabat.
Bennet, I. (1985), Oriental Carprts and Rugs, Hamlyn, London.
Chantrell, G. (editör) (2002), The Oxford Dictionary of Word Histories, Oxford Press, Oxford-Newyork.
Clauson, G. (1972), Dictionary of Pre-Thirteenth Century-Turkish, Oxford University Press, Oxford.
Collins English Dictionary (1992), Aylesbury, England.
Dişçi, R. (1994), Sözlük: Türkçe-Arnavutça-İngilizce, İstanbul.
Doerfer, G. (1963), Türkische und Mongolische Elemente in Neupersischen, Wiesbaden.
Eliade, M. (1999)(Çeviren, İ. Birkan), Şamanism, Ankara.
El-Muncid (1908), Beyrut.
Fasmer, M. (2009), Etimologiçeskiy Slovar Russkogo Yazyka, Biblo, Moskova.
Haenisch, E. (1939), Wörterbuch zu Mongol und Ni’uca Tbca’an, Leipzig.
Hamzayev, M. Y. (editör) (1962), Türkmen Diliniň Sözlügi, TSSR Ilimler Akademiyası, Aşgabat.
Hasuri, A. (2000), “Signs of Iranian Carpet Weaving Before the Bronze Age,” Oriental Carpet and Textile Studies VI, IO CC Conference Proceedings, Milan 1999.
Hıdırov,M. N. (1962), Türkmen Diliniň Taryhyndan Materiallar, Okuwped, Aşgabat.
Houtsma, M. T. (1894), Ein Türkisch- Arabisch Glossar, Leiden.
Kasraian, N. Ve Arshi, Z. (1994), Turkmens of Iran, Tehran.
Korkmaz, E. (2003), Eski Türk İnançları ve Şamanşzm Terimleri Sözlüğü, İstanbul.

- Lessing, F. D. (2003) (Çeviren, Karaağaç, G.), Moğolca-Türkçe Sözlük, TDK, Ankara.
- Mackenzie, D. N. (2009), A Concise Pahlavi Dictionary, Tehran.
- Mackie, L. W. ve Thompson J. (editörler) (1980), Türkmen Tribal Carpets and Traditions, Textile Museum, Washington.
- Mağtımğulı Dîwanı, 2008. Aşgabat.
- Moin, M. (1381 H. Ş.), Ferheng-e Fârsî, Emîr Kebîr, Tahran.
- Nozedar, Adele (2008), Signs and Symbols Sourcebook, New York.
- Neegaard, S. (2001), "Primary and Secondary Göls in Turkmen Carpets", Oriental Carpet and Textile Studies VI, IOCC Conference Proceedings, Milan 1999.
- Naroditskaya, I. (2005), "Mugam and Carpet Cross-Domain Mapping", Ethnomusicology, Vol. 14, No. 1.
- Nepesov (1991), Kemine, Ylym, Aşgabat.
- O'Bannon, G. W., The Turkmen Carpets, Duckworth, London.
- Owsu, H. (2004), (Çeviren, Andreeva, R.), Maya ve Azteklerde Semboller, İzmir.
- Ögel, B. (2002), Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Özbalkan, N. (1985), Tekstil Terimleri Sözlüğü, İstanbul.
- Paydar, M. (2001), "Koreha-ye Sengî ve Tamğahâ-ye Bâstânî-ye Turrkmen-Sahra", Yaprak Dergisi, İran.
- Pinner, R. (1993), Turkoman Rugs, Hali Publications, London.
- Sarı, M. (1984), Arapça-Türkçe Sözlük, İstanbul.
- Sultanova, Raziye (2011), From Shamanizm to Sufizm, London- New York
- Summers Herber, J. (1978), J. Oriental Rugs, Macmillan, New York, London.
- Şipova, Y. N. (1976), Slova Turkizmov v Russkom Yazykye, Nauka, Alma Ata.
- Tezcan, S., 2001, Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar, YKY, İstanbul.
- Thompson, J. (1993), Carpets -From the Tents, Cottages and Workshops of Asia, Laurence King, London.
- Thompson, J. (1993), Carpets, Hong Kong.
- Tzarova, E. (1984), Rugs and Carpets from Central Asia, Penguin Books, İngiltere, Amerika, Kanada, Yeni Zelanda ve Rusya.